

Csontos Nóra

A párbeszéd jelölésének alakulása (a XVII. század közepétől a XVIII. század végéig)

Tanulmányomban az egyenes idézés jelölésének módozatait vizsgálom a XVII. század közepétől a XVIII. század végéig. Elsősorban az idézés e módjának írásjelekkel történő jelölésére, annak alakulására összpontosítok pragmatikai és szövegtipológiai keretben.

Az egyenes idézetként megjelenő megnyilatkozások, illetve megnyilatkozásrészek terjedelme lehet egyszólatnyi, de lehet akár egy bekezdésnyi szöveg is. Az egy mondatnál hosszabb idézetek ugyanakkor nem csak egy, hanem több beágyazott megnyilatkozáshoz is tartozhatnak. Az utóbbi esetben beágyazott megnyilatkozásláncokról, azaz beágyazott párbeszédokről beszélhetünk (Verschueren 1999: 78–82, 131; vö. Tátrai 2003: 390–6). Kutatásomban a párbeszédok mint megnyilatkozásláncok idézésének jelölését vizsgálom. Mivel a több beszélőhöz köthető idézetek írásjellel történő jelölése még a XVIII. század közepén is ugyanúgy történt, mint az egy megnyilatkozáshoz köthetőké, röviden kitérek az egy beszélőhöz köthető idézetek jelölésére is.

A korpusz, amelynek kialakítását a fenti szempontok határozták meg, a XVII. század közepe és a XVIII. század vége között kiadott magyar nyelvű nyomtatványokból áll. Elsősorban vallásos és világi témájú narratív szövegeket tekintettem át, illetve olyan argumentatív szövegeket, melyekben narratív betétek találhatók. E narratívák egyfelől diegetikus közlésmóddal jellemezhető elbeszélések, másfelől mimetikus közlésmódot alkalmazó drámai szövegek. Míg a diegetikus narratívákban az idézetek a narrátor szólamába ágyazódnak, addig a mimetikus narratívákra az jellemző, hogy a történet csak a szereplői dialógusokból (esetleg monológból) bontakozik ki. A narratív szövegeken kívül áttekintettem érvelő szövegeket is: elmélkedéseket, amelyek az idézés tekintetében az epikus szövegekhez állnak közel, és katekizmusokat, amelyek a drámákkal mutatnak hasonlóságot.

Tanulmányom központi kérdése tehát:

(a) a beágyazott megnyilatkozásláncok (azaz párbeszédok) jelölésének vizsgálata a XVII. század közepétől a XVIII. század végéig.

Ezzel összefüggésben további két kérdést érintek:

(b) a beágyazott megnyilatkozásláncok jelölésének változását a drámában;

(c) a beágyazott megnyilatkozásláncok jelölésének változását a regényben.

A XVII. század közepétől a század végéig az idézetek jelölése történhetett az idéző mondat végén álló írásjel (mely lehetett kettőspont, illetve ritkán pont) és az idézett rész nagybetűvel történő kezdésének kombinációjával. E jelölési mód, amely a XVII. század közepéig kialakult állapot továbbélése (Keszler 1995: 49–50, 64), a XVII. század végére gyengülni látszik. A párbeszédeknek vagy azok fordulóinak megkülönböztetése az egy beszélőhöz tartozó megnyilatkozástól ekkor az idéző mondatban található idéző ige tudatos megválasztásával lehetséges. A *felel*, *kérdi* igék a beszédbeli reagálás tényét feltételezik a *mond*, *szól* igékhez képest.

A XVII. század közepétől az egy beszélőhöz köthető beágyazott idézetet külön jellel, dőlt betűvel kezdték jelölni. E század végére már a legtöbb nyomtatványban ez a jelölési mód található. A kurzív betűtípussal való megjelenítés mögött az idézett rész elkülönítésének, kiemelésének a szándéka feltételezhető. A narratív szövegekben ilyenkor az egyenes idézéssel együtt járó nézőpontváltást nemcsak az idéző mondat, hanem a dőlt betű is jelöli.

A párbeszédnek jelölése ekkor még párhuzamosan fejlődött ezzel a jelölési formával. Az viszont észrevehető, hogy – amennyiben elmarad az idéző mondat –, a párbeszédnek csak az egyik fordulóját szedik dőlt betűvel. Ilyen esetekben – főként a katekizmusokban – a *kérdés*, illetve *felelet* szó vagy azok rövidített változata előzi meg a fordulókat. A nyomdák körében is terjedni látszik ez a jelölési mód. Egy 1676-ban nyomtatott műben például a párbeszéd fordulóit még nem jelölték dőlt betűvel. Ugyanennek a műnek az 1685-ös kiadásában viszont a felelet részt már kurzív betűtípussal különböztetik meg:

(1a) Kinek kell imádkozni?

Fel. Nem a' Szenteknek: Nem az angyaloknak (Némethi 1676: 1);

(1b) Kinek kell imádkozni?

Fel. *Nem a' Szenteknek. Nem az Angyaloknak.* (Némethi 1685: 1).

Erre azért is szükség lehetett, mert a párbeszédnek egyes fordulóit csak kevés esetben, főként a katekizmusokban, illetve a drámákban tördelték új sorba.

Abban az esetben, ha egy beágyazott megnyilatkozásláncba egy történet ágyazódik, akkor – ahogy a (2)-ben is látható – nem az egész beágyazott megnyilatkozásláncot, hanem csupán az elbeszélte eseményeket tartalmazó részt jelölik dőlt betűvel:

(2) Monda a' Tsáfzár: Kérlek szerelmes galambom, befzél-d-meg én-nékem azt a' példát. Monda a' Tsáfzárné: Im meg-befzélem. *Vala Romában egy Polgár, kinek igen szép kerte vala, mellyben egy nemes gyümöls fa vala, melly minden eftsendőben bővön terem vala gyümölsőket. [...] Akkor monda a' Csáfzárné Poncianus Csáfzárnak: Elfébe vőttejé Felfeged mitsoda példát mondék, és mit jelentsen? (Ponciánus históriája 1653: IX).*

A XVII. századtól kezdve – igen ritkán – az idéző mondat az egy beszélőhöz köthető idézet után is kerülhetett. Szövegszerveződés szempontjából ez a sorrend lesz jellemző – főként a XVIII. század végétől – a több beszélőhöz köthető idézésre. Azután viszont az egy beszélőhöz kapcsolódó idézetek jelölésekor e sorrend visszaszorulni látszik.

A XVIII. század közepén megjelenő idézőjel az idézés jelölésében fordulópontot jelent (az első idézőjelet 1748-ból találtam Bod Péter A Szent Bibliának históriája című művében). Ekkor még egy szövegen belül is egymás mellett él a dőlt betűvel, illetve idézőjellel megkülönböztetett idézetjelölés.

Az általam vizsgált művek azt mutatják, hogy az idézőjel kezdetben egy, majd később több beszélőhöz köthető idézetet is jelöl. A párbeszédék jelölésére használt idézőjel alkalmazásakor ugyanakkor az figyelhető meg, hogy a beágyazott megnyilatkozást idéző mondatban az interakciót feltételező, azaz úgynevezett idéző ige található. Az idéző mondat – amint a (3)-ban látható – az idézett rész előtt vagy után is állhat, illetve az idézetbe ékelődhet. Az idézőjelet minden sor elejére kiteszik addig, amíg az idézett rész tart:

- (3) „Ezt én ugyan alig hihetem, felele a Szomfzéd; „azt mondgyák Kigyelmedről „többnyire, hogy a' fzmzféd várásban lakó Hóhérnak titkos mesterségeit „vásárlotta-meg légyen. Látyta Kigyelmed, monda néki az okos *Patikai*, „ így van „ám Kigyelmeteknek a' dolga, kik minden állapotokban titkokat és tsudákat ke-„resni fzohtak. Soha nem látyták Kentek az igazat; tsak a' természet sferint valókat „el-múlatyúúk. Azt az egygyügyű mesterséget, mellyel marháimmal bánok, „bofzorkányságnak tartyátok; és ha marhájtok meg betegsznek, egy balgatag füs-„be téfzitek bizodalmatokat, és a' legtermézfetesebb emberi *Segedelmeket* meg-vetitek. „ — A'fzmzféd Hóhérnak titkos mesterségeit! monda tovább mosolyogva *Patikai* (*Patikai* 1792: 4–5).

A (3)-ban a párbeszédék fordulót idézőjel jelöli. E jelölési mód mellett a diegetikus narratívák párbeszédeinek fordulót a XVIII. század végén másképp is jelölhették. Egyrészt a mimetikus közlésmódra jellemző formával, másrészt a század végén megjelenő gondolatjellel. A továbbiakban e két jelölési módról beszélek.

A mimetikus közlésmódot alkalmazó drámai szövegekben a szereplők nevének megnevezése a nyilatkozat előtt biztosítja, hogy ezek mindig köthetők valakihez. Formailag a név vagy annak rövidítése ponttal vagy kettősponttal elválasztva, olykor csupa nagybetűvel áll az egyes fordulók előtt (l. már Bornemissza Péter: *Tragoedia magyar nyelvenn*. 1558, bár ebben a műben a név utáni kettőspont, illetve pont használata még egyaránt megfigyelhető). A XVII. század közepétől a megnyilatkozó nevét egyre több drámában új sorba tördelik, és a sor közepén jelenítik meg. Ennek funkciója a párbeszéd szövegétől való elkülönítés, a párbeszéd fordulónak tudatos megkülönböztetése. Ugyanakkor a XVII. század közepétől található példa olyan formai megjelenítésre is, mikor a szereplők neve és megnyilatkozásuk tördelés nélkül jelenik meg. Ilyen esetekben a nevet dőlt betűvel különítik el a párbeszéd fordulótól, amint az a (4a) példában látható.

A XVII. század végétől – tehát amikor az egy beszélőhöz köthető megnyilatkozásokat is dőlt betűvel kezdték már megjeleníteni – a mimetikus narratívákban is több funkció jelölésére használták a kurzív betűtípust. Egyrészt a szereplők párbeszédében a beszédpartnerek egyikének vagy mindegyikének nevét; másrészt – amint az a (4b)-ben látható – a szövegbe ágyazódó ún. rendezői utasításokat, tehát nem szervesen a szöveghez tartozó részeket, közbevetéseket jelölték dőlt betűvel. Ezek zárójelbe is kerülnek,

valamint – mint az a (4a)-ban megfigyelhető – hivatkozási jellel a lábjegyzetbe is kerülhetnek.¹

- (4a) Lörintz. Tornyos Péter.
Lőr. Itt vagyok Uram! *Tor. Pét.* Hol a' *Piskóta Lemonáda?* *Lőr.* A fzapulóba.
Tor. Pét. (a) 'S hát a' fzapulóba tartják a' Piskótát?
 [...]
 (a) Hozzá üt. (Illei 1789: 6);
- (4b) Basílius.
 (*Alattomban szól.*) Mint azon által hűségem' fen maradásával. (*Most már Románushozz.*) Rómáne! hagyd, értsem. (Faludi 1787: 105).

A mimetikus narratívák ugyanakkor nem csak ezen a ponton köthetők a diegetikus narratívák több megnyilatkozóhoz kapcsolódó idézeteinek a jelöléséhez. Az utóbbiakban a XVIII. század végéig az idéző mondat, és főként a benne használt idéző igének a tudatos megválasztásával jelölték a párbeszéd egyes fordulóit, ez figyelhető meg az (5a) szövegrészletben. A XVIII. század végétől viszont a beágyazott párbeszéd jelölése a drámára jellemző formával is történhetett a diegetikus közlésmódú szövegekben, tehát elmarad az idéző mondat, a fordulók szereplőkhöz kötését a név megadásával jelölik. E jelölési mód látható az (5b)-ben.

- (5a) Igy f3ollittya azért meg feleségét: *Akarnád-é ha mind ez két gyermek miénk volna?* Az Afzfzony így felel: *Bizony akarnám Uram!* Tovább megyen *Groff Mitzban* s' így szól: *Mit érdemlene az olyan Afzfzonyi állat, ki ilyen hat gyermekeket el-vefztene?* Így mond Felesége: *Bizony Uram halált érdemlene* (Czeglédi 1659: 4);
- (5b) *Bátori.* Minthogy azt mondják: *Szür hozz fát, palást rakj tüzet, bunda nyugodjál;* f3ót fogadok. *Szilágyi.* Tsak igazat tart: *A' tél tél, de a' f3él f3él.* A' f3él tsípó mérges fulánkja a' télnek (Faludi 1787: 8).

Az (5b) példa azt is jól mutatja, hogy a párbeszédbe ágyazódó megnyilatkozás itt is elkülönül az adott fordulón belül.

Az egyenes idézés jelölésében újabb változás akkor figyelhető meg, mikor olyan szövegtípus jön létre, illetve terjed el egyre szélesebb körben, melyben az egy vagy több beszélő idézésének funkciója szövegtani és értelmezési szinten megváltozik. Ez a műfaj a regény. A megadott keretek között csak arra vállalkozhatom, hogy utaljak e változás kiváltó okaira. A narratívák témáinak elvilágiasodása háttérbe szorítja a szó szerinti

¹ A korából kiemelkedő nyomdász, Tótfalusi Kis Miklós *Apologiájában* is arra hívja fel a korabeli nyomdászok figyelmét, hogy „mindazt, amit a szöveg értelmezése végett fűztek hozzá, gondosan válasszák külön magától a szövegtől. Amennyiben ez eddig még nem történt meg, akkor az értelmezést tartalmazó részt más betűvel, éspedig kurzív betűvel különítsék el” (1697/1974: 98).

idézet merev kereteit, amely kihatással van az idézeteknek az elbeszélői szövegekben betöltött funkciójára. A XVIII. század végétől a regényben alkalmazott idézetek elsődleges funkciója egyre kevésbé kapcsolódik az addig megfigyelhető példázatos jelleghez. A szereplők már nem vallásos történetek cselekvői, akiknek szavait csak szó szerint szokás idézni. Az újkori regény megjelenése és térhódítása a XVIII. század végén kihatással van az egyenes idézet jelölésére (sőt más idézési módok alakulására is). A (laikus) erkölcs-tanokból, példázatokból kifejlődő regénynek a fikcionalitása az, amely enyhíti a merev kereteken. Ebben a keretben ugyanis már a fiktív személyek beszéde csak fikció, szó szerinti idézésük önmagában nem példaértékű, a szövegegésztől való megkülönböztetésüknek önmagában már nincs tanító jellege. Ezért, főként a több beszélőt idéző megnyilatkozásláncok esetében az idézőjellel való elkülönítés háttérbe szorul. Később pedig, ha az idéző mondat ki van téve, az egy beszélőhöz köthető megnyilatkozásokat sem minden esetben jelöli idézőjel. Emellett a regény kezdeti, több műfaj sajátosságait is ötvöző változatára jellemző, hogy a drámához hasonlóan jelölik a párbeszédet.

A regény megjelenésével egy időben, tehát a vizsgált időszak végén megjelenik egy új írásjel, a gondolatjel:

(6a) Uram pihennyél-meg egy kevefet, ha kérlek; mert külömben megfzorúl a' mejjed, 's valami kárát vallod egéjségednek. — Már, ha meg-nyúgodtál, mondhadfza (Faludi 1787: 143);

(6b) De Zoltán, cfak ki akarván belőlle venni a' titkot, így faggatta tovább: Te hát cfak-nem-hozom immár belfled? Hát, ha ki-hozom? Meg-járáffam-e akkor ved, arczúl-fekve a' derefen, a' lapoczkás tánczot?
Felele Etelka: Eb, a' ki bányya! Im'-hol a' Tenyerem! — Topp! — De Bátya!
(Dugonics 1788: 184);

(6c) Én örömeft (felele Máté) el-mennék helyetted, és végire járnék. — Mingyárt-is ennem hozatott (Bethlen 1804: 65);

(6d) Nincs itthon Uram! azt mondja a' kapus. — Nincs itthon? — Nincs, Uram, kiment falura (Báróczy 1814).

A gondolatjelet a XVIII. század végén több funkcióban használták. Egyrészt a megnyilatkozásláncokat tömbösíti a gondolatmenet szempontjából, amint az a (3)-ban látható. Képes az egyes megnyilatkozások között, illetve egy megnyilatkozáson belül az eltelt időt, valamint a váratlan fordulatot jelölni (6a és 6b). Jelen kutatás szempontjából a legfontosabb funkciója pedig az, amely a (6c) és a (6d) példákban látható. Ezekben a gondolatjel a megnyilatkozót és a megnyilatkozó-váltást jelzi.

A gondolatjel funkciójának részletes vizsgálatára jelen keretek között nem vállalkozhatok. Eddigi kutatásaim alapján csak annyit jegyzek meg, hogy e jel kapcsolatba hozható a kihagyásjellel, amelyet már a XVII. század közepétől használtak (7a, 7b és 7c). Amint arra már Keszler Borbála is utal (1995), a kihagyásjelből fejlődhetett ki a mondat középi, illetve végi három pont, valamint a gondolatjel.

- (7a) néhai Nagy Rákoczi Györgynek - - - 1649-ben - - - es az utan tsak hamar - - kedves Fiának - - - néhai Rakoczi Sigmondnak (Medgyesi 1653: 1);
- (7b) - - - Mikor eltöltek volna a' nyolcz napok, hogy a' kis Gyermekek környülméletnék, nevezék az ő nevét JÉsusnak; 'sa't. - - - (Szathmárnémethi 1699: 12);
- (7c) *Sal.* Hadd-el a' többit; a' Királyi névvel ne fonnyazd kedvemet barátom! Nem engem éillet.
Zab. Meg-botsáfs Felséges Uram! én Országunkban míg egyéb' Királyt nem-ismérek. A' Magyar népet eskütt pártosom: ő szájátul függ az egézf Ország - - - Mostoha szerentse! Így? Így jádza sz Salamon Magyar Királlyal? Nem eléged pántzélos vitézemmel eddig szenvedett fáradságimat, hogy őledbe fogadnál immár egyfzer? - - - *Zab.* Ugy vagyon (Illei 1767: 4).

A kihagyásjel kezdetben ismert szövegrészeket helyettesít (főként bibliai idézetek ismétlődő részeit). A bibliai idézetek mellett sokszor használják megszólítások és rangok bizonyos részeinek elmaradásakor (l. 7a és 7b), ezenkívül jelölhet szünetet és váratlan fordulatot is (l. 7c). Ezen a ponton beszélhetünk a két jel funkcionális kapcsolatáról. További bizonyíték a két jel összefüggésére a (3) és a (7c) szöveg végén levő kihagyásjel összevetése után látható. A két szövegrészletben használt kihagyásjel, illetve gondolatjel funkciója azonos.

A gondolatjel elterjedésekor az idéző mondat és az idézet sorrendjének felcserélődése, illetve az idéző mondat elhagyása is megfigyelhető. Ahogy a (6d) is mutatja, ez főként a párbeszéd idézésére jellemző. Az idéző mondat elmaradásának oka egyrészt lehet a mimetikus közlésmódot alkalmazó drámákra, illetve a katekizmusokra jellemző idézés elterjedése. Másrészt feltehető egy, a befogadás folyamatához köthető funkció változása. A XVIII. század végéig ugyanis elterjedt lehetett az elbeszélő szövegek felolvasása (erre szövegszerű utalást l. Bessenyei György: A filozófus). Az elbeszélő művek olvasásakor² viszont az idézőkor alkalmazott írásjelek önmagukban is képesek az egyenesen idézett megnyilatkozást jelölni.

Tanulmányomban az egyenes idézés jelölésének, ezen belül a párbeszéd jelölésének a módját vizsgáltam, elsősorban írásjel-használati aspektusból.

Az egyenes idézetek jelölése az alábbi írásjelekkel történhetett a XVII. század közepeától a XVIII. század végéig:

1. Az idéző mondat végén álló írásjel és az idézett rész nagybetűvel történő kezdésének kombinációjával. Ez a jelölési mód a XVII. század végére gyengülni látszik. A

² Bíró Ferenc is arra utal, hogy a felvilágosodás korában született regények elsődleges funkciója mindenképp az olvasóközönség megteremtése volt: „A magyar regény első ötven évének igazi jelentősége a magyar művelődés folyamatában talán elsősorban az, hogy olvasókat teremtett” (Bíró 1995: 224).

dőlt betűvel történő jelölés a XVII. század közepétől jelenik meg. Funkciója az idézett rész megkülönböztetése a szöveg egészétől. Az idézőjel a XVIII. század közepén jelenik meg. Kezdetben egy, később több beszélőhöz köthető megnyilatkozások jelölésére is használják. A XVIII. század végén – főként a párbeszédnek egyes fordulóit – gondolatjel-lel kezdték jelölni.

2. A XVIII. század közepéig az egy, illetve a több megnyilatkozóhoz köthető egyenes idézeteket azonos módon jelölték a diegetikus narratívákban. Ugyanakkor – főként a XVIII. század közepétől – a diegetikus közlésmódú epikus művek párbeszédeinek jelölésére a mimetikus közlésmódú drámai szövegekre jellemző jelölési módot is használták. Az egyenes idézés jelölésének további változása mögött a XVIII. század végén a narratív szövegek témájának változása („elvilágiasodása”), valamint az (újkori) regény műfajának elterjedése áll.

3. Az idéző mondat és az idézet sorrendjének változása is befolyásolja az egyenes idézetek jelölését.

4. A különböző jelölési formák sokáig egymás mellett élnek.

Források

- Báróczynak Minden Munkáji.* 1814. Újra kiadta Kazinczy Ferenc, Nyolczadik kötet, Pest.
- Bessenyei György 1881. *A philosophus.* Budapest.
- Bethlen Kata 1726. *Bujdosásnak Emlékezet Kőve.* Lőcse.
- Bethlen Kata 1828. *Bujdosásnak emlékezet kőve.* Pest.
- Bethlen Miklós ifjúkori életének, úgy Erdély Ország' akkori Történeteinek le-írása.* 1804. Kolozsvár.
- Biblia.* 1626. Káldi György (ford.), Bécs.
- Bod Péter 1748. *A Szent Bibliának históriája.* Szeben.
- Bornemisza Péter 1558. *Tragoedia magyar nyelvenn.*
- Czeglédi István 1659. *Siralmas zarándoki járásból haza érkezett Malach doctornak melach barátjával való szóbeszéde.* Sárospatak.
- Dugonics András 1788. *Etelka.* Pozsony, Kassa.
- Faludi Ferenc 1787. *Istenes jóságra, és szerentsés bóldog életre oktatótt Nemes Ember.* Pozsony, Kassa.
- Faludi Ferenc 1787. *Konstantinus porfirogenitusa.* Pozsony.
- Faludi Ferenc 1787. *Téli éjszakák.* Pozsony.
- Haller János 1751. *Harmas Istoria.* Pozsony.
- Haller László (ford.) 1755. *Telemakus.* Kassa.
- Illei János 1767. *Salamon, Ptolemaeus, és Titus.* Kassa.
- Illei János 1789. *Tornyos Péter.* Komárom, Pozsony.
- Kamarási György 1747. *Emlékezet' Kővei.* Kolozsvár.
- Medgyesi Pál 1653. *Harmas jajja.* Várad.
- Medgyesi Pál 1657. *Ótődik jaj.* Sárospatak.
- Némethi Mihály 1676. *Mennyei Tárház Kultsa.* Kolozsvár.

- Némethi Mihály 1685. *Mennyei Tárház Kultsa*. Debrecen.
Pápai Páriz Ferenc 1701. *Pax corporis*. Lőcse.
Patikai Lukátsnak Oktatásai. 1792. Pest.
Ponciánus császár históriája. 1653. Lőcse.
Szathmárnémethi Mihály 1699. *Mennyei Tárház kutsa*. Kolozsvár.

Bibliográfia

- Bíró Ferenc 1995. *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Balassi Kiadó, Budapest.
Keszler Borbála 1995. *A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig*.
Akadémiai Kiadó, Budapest.
Tátrai Szilárd 2003. Egy nem mindennapi elbeszélés. *Magyar Nyelvőr* 127: 389–407.
Tótfalusi Kis Miklós 1697/1974. *Erdélyi féniks*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
Verschueren, Jef 1999. *Understanding Pragmatics*. Arnold, London–New York–
Sydney–Auckland.